

Potíže s češtinou

Přídavné jméno usnadňuje tvorbu dvojslovných a víceslovných termínů

MILAN JELÍNEK

Každý autor odborného textu je konfrontován s terminologií daného oboru. Bez jejího zvládnutí by nedosáhl u čtenáře svých textů porozumění anebo by se rozcházel s nimi ve významech, které chtěl do textů vložit. Pro zpřesnění a také pro usnadnění odborné komunikace si budují vědecké a technické obory terminologické systémy a pracovníci v příslušných disciplínách se snaží dospět k tomu, aby co největší počet odborníků uznával vytvořenou soustavu termínů za závaznou. Pravda, nové výsledky vědeckého bádání, nové metody výzkumu a nové stroje a výrobky si vyžadují doplňování přijaté terminologické soustavy a její soustavné zpřesňování. Protože se těmito obecnými otázkami tvoření a ustalování odborné terminologie v tomto článku nezabývám, odkazuji k příslušné odborné literatuře publikované K. Sochořem 1955, A. Tejnorem 1968, J. Filipcem 1974, B. Poštolkovou a spol. 1983 aj.

Jak je známo, slovo nebo slovní spojení nabývá terminologické povahy definicí, která zajišťuje jeho jednoznačnost. Termíny se definují podle principů logiky a součástí definice se často stávají deskripce vlastností a funkcí. Vedle lexikálních prostředků speciálně vytvořených pro terminologickou funkci stávají se termíny i slova a slovní spojení běžné slovní zásoby daného jazyka, získají-li definicí potřebnou jednoznačnost. Např. slovo *voda* chápeme jako termín, omezíme-li jeho význam na „kapalinu bez chuti a zápachu, bezbarvou ve vrstvách tenkých a namodralou ve vrstvách silnějších, kterou tvoří oxid vodíku (H_2O), popř. oxid deuteria (D_2O)“. Chceme-li dosáhnout větší přesnosti definice, připojíme k výše uvedenému vymezení vody její fyzikální vlastnosti, účast na chemických a fyziologických pochodech, údaje o jejím rozšíření atd. Principy definování a popisování pojmů v terminologických soustavách se staly předmětem mnoha studií, z nichž připomeňme alespoň práce G. Fregeho 1962, S. Marcuse 1970 a Ph. L. Petersona 1973.

Zatímco jakékoliv vybočení z jednoznačnosti termínů přináší komunikační potíže, některé typy synonymičnosti lze zde tolerovat. Komunikaci např. nepřekáží existence národního a mezinárodního terminologizovaného synonyma (viz gramatické termíny typu *podstatné jméno* // *substantivum*, zoologické *živorodost* // *viviparie*, astronomické *přízemí* // *perigeum* aj.) a také konkurence univerbizovaného a multiverbálního souznačného

prostředku (např. fyz. *rozptylka* // *rozptylová čočka*, zeměděl. *vylušťovač* // *sklízeč k vylušťování semen*, med. *infekce* // *infekční nemoc* apod.). Více o tom R. Kocourek 1968 a Al. Jedlička 1969.

I při existenci terminologických synonym musí být splněn požadavek ustálenosti a zároveň výrazové úspornosti termínu. Pokud jde o ustálenost, její potřebu v terminologii není třeba zdůvodňovat. Důležitý však je požadavek výrazové úspornosti, který umožňuje počítat při stavbě odborného textu s implicitností užitých výrazových prostředků. Do termínů je třeba dosazovat významy, které byly do nich při ustalování terminologie implikovány. Je zřejmé, že tím autoři dosahují výrazové kondenzace, která jim dovoluje obsazovat výpověď dalšími informačními prostředky.

Dodejme ještě, že se v každém oboru termíny řadí do vertikálně i horizontálně uspořádaného systému, který usnadňuje odborníkům zvládnout potřebné pojmenovací nástroje. Přitom základním prostředkem k vytvoření vertikálních linií v terminologii je připojování atributů k hyperonymům, která se ovšem řadí do vertikální linie podle stupně obecnosti významu. Atributy slouží také k vytváření horizontálních řad koheponym, ale musí to být atributy, které dodržují danou úroveň obecnosti. Příklady snad není třeba uvádět, každý vědecký a technický obor si takovou soustavu termínů budovaných na vztazích mezi hyperonymy a hyponymy vy-
budoval.

Charakter termínu mohou mít všechny významové slovní druhy, ale v terminologických a encyklopedických slovnících se adjektiva, adverbia a slovesa většinou transformují do podoby substantiv (např. fyzikální termín *pružný* je zaznamenán pod heslem *pružnost* nebo právní termín *podpláčet* se objevuje v podobě *podplácení*). Ať už máme co činit se substantivními termíny původními nebo transformovanými z jiných slovních druhů, hyponyma k nim vznikají tak, že se význam hyperonyma zužuje atributy.

Tyto přívlastky mohou mít dvojí základní formu: atributu neshodného a shodného. Např. dvojslovný technický termín *vysokofrekvenční jádro* může být nahrazen explicitnějším termínem, v němž je slovo *jádro* určeno rozvinutým neshodným atributem v genitivu *vysokofrekvenční cívky*. Konkurenční termín s atributem shodným je ovšem přes svou větší implicitnost výhodnější než termín s atributem neshodným (k diferencím mezi implicitností a explicitností vyjadřování viz K. Hausenblas 1972 a M. Je-
línek 1994).

O implikování různých vztahů v terminologizovaných slovních spoje-
ních, v nichž je atribut neshodný transformován v atribut shodný, můžeme se přesvědčit na několika víceslovných termínech s adjektivem *vodní*. Poznamenejme hned, že formant *-ní* není nositelem žádné specifické vlastnosti: vyjadřuje jen přecházení pojmu *voda* z kategorie substancí do kategorie kvalit. Termodynamický a technický termín *vodní oběh*, který vstupuje do konkurence s explicitnějším termínem *oběh vody*, v sobě

ukrývá vztah podmětu *voda* k ději *obíhat*. Ve vodohospodářském výrazu *vodní čítač* je však v adjektivu implikován objekt děje *čítat*. Častěji se zde však užívá synonymní termín *vodoměr*, v němž transformace objektu *voda* v komponent složeniny (*měřit vodu* → *vodoměr*) umožňuje vytvořit termín jednoslovný. Připomeňme ještě další konkurenční termín, který se rozšířil ve vodohospodářské praxi: *vodní hodiny*. Slovo *hodiny* zde změnilo svůj význam metonymickým posunem (*hodiny* = *měřič hodin*) a začalo fungovat vlastně jako zobecněný kvantifikátor pojmu *voda*. Jiný význam adj. *vodní* odhalíme v elektrotechnickém termínu *vodní elektrárna*: zkratkovitě se tu naznačuje původ vyráběného elektrického proudu. Při explikaci bychom museli dvojslovný termín nahradit vyjádřením, které by svou složitostí vlastně ztrácelo povahu termínu: *elektrárna pro výrobu elektřiny z energie proudící vody*. Nabízejí se také mezinárodní termíny *hydroelektrárna*, *hydrocentrála*, v nichž je zdroj energie pojmenován prvním komponentem řeckého původu *hydro-*. V některých termínech s adjektivem *vodní* je obsažen údaj o prostředí potřebném pro život živočichů nebo pro růst rostlin: *vodní ptáci*, *vodní rostliny*. Dosadíme-li do těchto pojmenování explikující atribut *žijící s místním určením ve vodě*, překročíme zřejmě stupeň explicitnosti, který se v zoologii a botanice ustálil. Termín *vodní rostliny* má své mezinárodní synonymum ve složenině *hydrofity*, ale to se obyčejně vyskytuje jen v textech určených pro speciálně vzdělané botaniky.

V rozboru terminologických slovních spojení s adj. *vodní* bychom mohli ještě dlouho pokračovat, ale uvedené příklady snad stačí k tomu, abychom potvrdili zálibu odborných autorů v nahrazování atributů neshodných shodnými. Protože tím vzrůstá implicitnost terminologie, musí být adresáti odborných textů vybaveni dostatečnými znalostmi k explikaci pojmenování, která jsou vlastně neúplná. Navíc musí odborní autoři zajišťovat jednoznačnost termínů jejich vhodným vřazováním do textu. Implicitní adjektiva ovšem přinášejí textotvorné výhody. Protože shodné atributy se pojí těsněji s určovanými substantivy než atributy neshodné, přispívá implicitní terminologie k větší koherenci textu. Navíc větné struktury, které jsou adjektivizací atributů po stránce syntaktické zjednodušeny, mohou být zatíženy dalšími větnými členy.

Tlak na transformaci termínů s atributem neshodným ve shodný vedl v mnoha případech ke vzniku adjektiv, která zůstala – alespoň zpočátku – omezena na vyjadřování odborné. Týká se to zvláště složených adjektiv vzniklých transformací slovních spojení tvořených substantivem a určovacím adjektivem. Např. v technice zobecněl pro *ocel*, která umožňuje obrábění *s vysokými řeznými rychlostmi*, termín *rychlořezná ocel*. Nebude asi spor o tom, že se s tímto adjektivizovaným termínem dá ve věě mnohem lépe manipulovat než s výchozím termínem substantivním. Nebo vezměme elektronický termín *polovodič pro vysoké výkony*. Při adjektivizaci neshodného atributu se tvůrčové termínu vyhnuli kvůli nebezpečí

dvojznačnosti běžnému adjektivu *výkonný* a dali přednost neologismu *výkonový*, který je ovšem tvořen ve shodě s adjektivním slovtvorným systémem. Tak se zrodilo terminologické slovní spojení *výkonový polovodič*. To ovšem může mít podobu explicitnější: *vysokovýkonový polovodič*. Do třetice uvedeme astronomický termín, který se sice zadjektivizoval, ale zachoval si jako komponentu složeného adjektiva předložku *mezi* z původního místního určení: *látka mezi galaxiemi* → *mezigalaktická látka*. Dodejme, že s adjektivem *mezigalaktický* vstupuje do konkurence internacionální podoba *intergalaktický*.

Někteří odborní autoři se dodnes neodvažují vytvářet kompozita. V jejich paměti asi uvízlo varování před cizími, zejména německými vlivy, které si přečetli v některých starších mluvnicích nebo ve starších ročnících časopisu *Naše řeč*. Odborná terminologie však mnohé složeniny potřebuje, a pokud jde o složená adjektiva, bez nich bychom byli při tvoření nových termínů ve výrazových potížích. Není třeba se obávat ani kompozit hybridních, ať už cizojazyčná komponenta má povahu předložky nebo předpony nebo samostatného lexikálního prostředku. Pro užívání hybridních kompozit mluví postupné přehodnocování cizích prvků ve výrazové prostředky zdomácnělé: vůbec lze pochybovat o racionálnosti rozlišování prostředků domácích a cizích, pokud se cizí prvky už integrovaly do domácího jazyka. Tak např. nelze odmítat kvůli hybridnosti termíny jako *antčástice*, *supertěžké prvky*, *fotočlánek* nebo *videozáznam*.

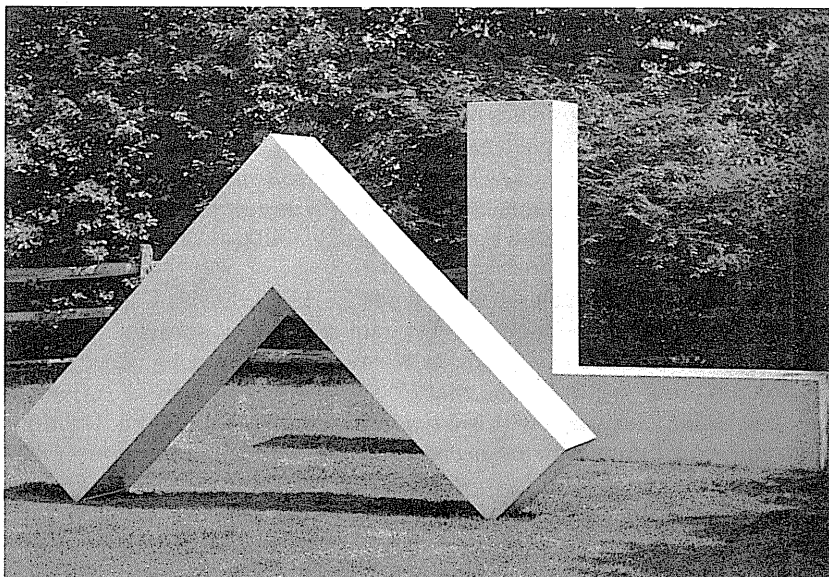
Transformace atributů neshodných ve shodné vedla ke značnému zvýšení počtu adjektiv z předložkového pádu *bez čeho*, např. *bezdrěvý papír*, *bezodtoká oblast*, *beztržisková technologie* aj. Také předložka *mimo co* se v řadě případů přehodnotila v prefix: *mimoděložní těhotenství*, *mimojaderné geny* apod. Totéž platí o předložce *proti čemu*, ale adjektiva s prefixem *proti-* předčí svým počtem adjektiva s prefixem *mimo-*: *protierozní ochrana půdy*, *protihluková stěna*, *protivirová ochrana* atd. Připomeňme, že prefixu *proti-* konkuruje mezinárodní prefix *anti-* a že i ten je v češtině hojně zastoupen, např. *antikoroční prostředky*, *antireflexní vrstva*, *antivitální látky* aj.

V některých případech narážela tendence k nahrazování atributu neshodného atributem shodným na vytváření adjektiv od substantivních typů, od nichž se adjektiva v češtině odvozovala jen řídce nebo vůbec se netvořila. Po druhé světové válce značně vzrostl počet adjektiv se sufixem *-ní* od substantiv na *-ost*, a to právě v terminologii různých oborů. Uvedme jako příklad z informatiky *bezpečnostní kopie*, z pedagogiky *celostní metoda*, z techniky *pevnostní výpočet*, z automobilismu *rychlostní skříň* aj. Jen v ojedinělých případech byla doplněna adjektiva se sufixem *-ový* u substantiv na *-í*: v ekonomice *zbožová (// komoditní) burza*, v tělovýchově *nářad'ová cvičení*, v elektrotechnice *napět'ový článek*, v zemědělství *seťový agregát*.

Posláním tohoto článku je upozornit na slovtvorné tendence při tvorbě a ustalování odborné terminologie. Uvítal bych, kdybych dostal od čtenářů podněty k dalším výzkumům v této oblasti.

LITERATURA

- Filipec, Josef 1974: Die Frage des Systems in der Terminologie und die Integration in den Fachbereichen, in *Angewandte Sprachwissenschaft und Fachsprachliche Ausbildung*. Technische Hochschule Karl-Marx-Stadt, 43 n.
- Frege, Gottlob 1962: *Funktion, Begriff, Bedeutung*. Göttingen.
- Hausenblas, Karel 1972: Explicitnost a implicitnost jazykového vyjadřování, *Slovo a slovesnost* 33, s. 98 n.
- Jedlička, Alois 1969: Univerbalizace a multiverbalizace v pojmenovacích strukturách, in *Slavica Pragensia* 11, s. 93 n.
- Jelínek, Milan 1994: Konkurence mezi komunikací explicitní a implicitní, in *Kształcenie porozumiewania się*. Opole, s. 17 n.
- Kocourek, Rostislav 1968: Synonym and Semantic Structure of Terminology, in *Travaux linguistiques de Prague* 3, s. 131 n.
- Marcus, Solomon 1970: Definitions logiques et définitions lexicographiques, in *Langages* 5, s. 87 n.
- Peterson, Ph. L. 1973: *Concepts and Language. An essay in generative semantics and the philosophy of language*. The Hague-Paris.
- Poštolková, Běla – Roudný, Miroslav – Tejnor, Antonín 1983: *O české terminologii*. Praha.
- Sochor, Karel 1955: *Příručka o českém odborném názvosloví*. Praha.
- Tejnor, Antonín 1968: Normalizace terminologie jako zaměření péče o kulturu spisovného jazyka, *Slovo a slovesnost* 29, str. 303 n.

Robert Morris, Bez názvu, 1967